

קדושת ירושלים במסורת האסלאם

חזה לצרוס-יפה

21. נאמר כאן במפורש "אדמת הקודש" כמו בזכריה ב', י"ד).

פסוקים אחרים בקוראן מעידים, לפחות בעקי-פין (כגון סורה ב', קל"ו ואילך), שכיוון התפילה הקדום (קיבלה) של מוחמד ובני עדתו היה כלפי ירושלים, בוודאי גם זאת בהשפעת מנהגי היהודים והנוצרים בחצי האי ערב באותה תקופה. מוסרי מסורות מפי מוחמד, היסטוריוגרפים ומפרשי קוראן מספרים על כך במפורט, ויש המסבי-רים זאת כנוהג על-פי צו אלוהי מפורש כדי לכבוש את לב יהודי ערב לבשורתו הדתית של מוחמד. לפיכך אחד מכינוייה של ירושלים באסלאם עד היום הוא "אולא אלקבלתין" — הראשון בשני כינוי התפילה (והשני הוא זה השולט באסלאם — הכיוון למכה). הכיוון למכה נקבע זמן קצר אחרי בואו של מוחמד ממכה לאלמדינה — כנראה, בעקבות ניתוק הקשרים אשר היו בין מוחמד ליהודים בראשונה. באותה תקופה ומאוחר יותר טעם הועתק גם הצום באסלאם מצום העשור בחודש הראשון, מערב עד ערב, כדוגמת יום הכיפורים שלנו, לצום חודש ימים בחודש רמדאן מעלות השמש ועד שקיעתה. אך הקשרים בין היהדות והאסלאם נתקיימו גם לאחר הניתוק. כך, למשל, צום העשור בחודש הראשון נשאר צום רשות באסלאם (אלא בשל ביטול העיבור יכול הוא לחול בתקופות שונות), ורעיונות היסוד של הצום נשארו זהים לרעיונות יום כיפור — בקשת מחילה, תשובה, גזירת הדין על הבריות הורדת הקורבן או כשני הלוחות, וכיו"ב. אפילו בפרטי הניסוח של צום זה בקוראן ("ואכלתם ושתייתם עד אם תכירו בין החוט הלבן לחוט השחור באשמורת הבוקר" — סורה 7, 187) ניכרת השפעתה המפורשת של המשנה: "מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן" (ברכות א', ב). ואם בדין יסודי כצום כך, ברעיון כללי כקדושת ירושלים על אחת כמה. גם לאחר שינוי כיוון

אחת הבעיות השנויות במחלוקת קשה ביותר בינינו לבין הערבים היא בעיית ירושלים. ארצות ערב עומדות בתוקף על קדושתה של עיר זו באסלאם, ומיליוני מוסלמים לא-ערבים תומכים בטענה זו בלהט. יש טעם איפוא לחזור ולברר לעצמנו את מקורה של טענה זו וממדיה האמיתיים. מדוע מייחס האסלאם, שצמיחתו הרחק מכאן, בחצי האי ערב, קדושה דוקא לירושלים? האם כל חכמי האסלאם היו תמיד תמימי דעים בנוגע לקדושתה? מה הגורמים שהביאו לטיפוח רעיון זה במסורת האסלאם? תשובות תהיינה בהכרח חלקיות, הן משום סבך המסורות והבעיות הכרוכות בשאלה זו והן משום ריבוי החומר הנוגע לה במקורות הערביים ובספרות המחקר כאחד.

מקור קדושתה של ירושלים באסלאם

מקור קדושתה של ירושלים באסלאם הוא ביהדות ובנצרות כאחד. החוקרים נחלקו בשאלה, השפעתה של איזו דת על מוחמד היתה חזקה יותר, ומי היו רבותיו המובהקים, ויש הנוטים לראות במוריו יהודים או נוצרים לא-אורתודוכסיים, בני כיתות סוּטות. אך אין חולק שמוחמד קיבל מהם רעיונות-יסוד כגון ייחוד האל, הברית הכרותה בין אדם לקונו, אחריותו המוסרית של אדם למעשיו, יום הדין, שכר ועונש, וכיוצא באלו לרוב. אם כך הרי אין כל קושי להניח שקיבל מאותו מקור גם את רעיון קדושת ירושלים. אמנם בקוראן נראה שאין ירושלים נזכרת (אף שרוב המפרשים המוסלמים וגם חלק מהחוקרים נוטים לראות בפסוק הראשון בסורה י"ז רמז לירושלים). ואולם קדושת ארץ-ישראל וההבטחה האלוהית לבני ישראל לרשתה מפורשת בדברי משה לבני עמו בסיפור המרגלים: הוי בני עמי — הכנסו לארץ הקודש אשר הבטיח לכם אללה (סורה 5,

שכן ראיתי כיצד חלצת את נעליך (טרם עלותך להר הבית). אולם אנו לא צווינו על (הקדשת) הסלע (בהר הבית) כי אם צווינו (לפנות בתפילה לתנו) אל הכעבה (שבמכה)". לפיכך ציווה עומר שמקום התפילה ייקבע דרומית לסלע באופן שהמתפללים יפנו אליו גבם בפנותם למכה.

אין ספק כי טיהור מקום המקדש מאשפתות היה בעיני הספרות היהודית אחד הגורמים החשובים (בצד היחס הסובלני למדי של האסלאם ליהדות בכלל) לראיית הכובש הערבי כמביא גאולה מעולה של ביוזנטיון. כך, למשל, אומר מחבר "נסתרות דרבי שמעון בר יוחאי", אפוא קליפסה שחבורה סמוך לתקופת הכיבוש הערבי: "והמלך השני [עומר] שיעמוד מישמעאל יכבוש את כל המלכויות, ויבוא לירושלים וישתחוה שם (לאלוהי ישראל) ויעשה מלחמה עם האדומים [ביוזנטיון], ויברחו מפניו, ולכד המלוכה בחזקה. הוא יהיה אוהב ישראל ויגדור פרצותיהם ופרצות ההיכל, וחוצב הר המוריה ועושה אותו מישור כולו, (וקורא לישראל לבנות) בניין בהיכל.

בימיו תישע יהודה ועליו יצמח צמח בן־דוד"².

הקמת המסגדים בהר הבית

רק כששים שנה לאחר כיבוש ירושלים בידי הערבים, היינו בסוף המאה השביעית, הוקם הבניין הנפלא "כיפת הסלע", שהוא הבניין האסלאמי הקדום ביותר ששרד, על אף כל השינויים והשיפוצים שחלו בו במרוצת הדורות. הוא הוקם על־ידי החליף האומיי עבד אל־מלכ בשנת 691, ובבניין מצויה כתובת המעידה על כך. אך החליף העבאסי אל־מאמון (מת בשנת 831), שקינא בעבד אל־מלכ על מפעלו זה, מחק בכתובת זו את שמו של עבד אל־מלכ ושם במקומו את השם

התפילה, הוסיפה הילה של קדושה לעטר עיר זו הרחוקה מערש האסלאם, הילה שטופחה במיוחד בחוגים חסידיים מוסלמים, שהיו קרובים לרעיונות יהודיים ונוצריים.

כיבוש ירושלים על־ידי הערבים

המאורעות ההיסטוריים הגדולים שאירעו לאחר מות מוחמד בשנת 632 סייעו לחזק את קדושת ירושלים ונתנו משמעות מעשית לה. זמן קצר אחרי מות הנביא פרצו המוסלמים בסערה מתוך חצי האי ערב עד שהגיע שלטונם מגברלטר במערב ועד הודו וסין במזרח. ירושלים הרחוקה והזרה נעשתה קרובה עם כיבושה על־ידי הערבים כבר בשנת 638, בימי החליף השני עומר בן אלח'טאב.

המסורות על פרטי כיבוש זה לוטות בערפל ואפילו שנת הכיבוש מוטלת בספק. המקורות הנוצריים־ביוזנטיים כמקורות המוסלמים הערביים מספרים דברים סותרים רבים על הכיבוש, דברים שמקורם כנראה במגמות פרו־נוצריות ואנטי־נוצריות. אך בתוך מיכלול סיפורים זה חוזרות כמה הנחות־יסוד הנוגעות לענייננו. בתקופת הכיבוש היה הר הבית מכוסה אשפה, והחליף עומר ציווה להסיר את האשפה, והקים בו מבנה ראשוני לתפילה — דבר שגרם לכך שעד ימינו מכנים, שלא כדיון, את בניין כיפת הסלע כ"מסגד עומר". אחת המסורות המולמיות על פרשה זו, המובאת אצל ההיסטוריון הנודע אלטברי (מת בשנת 923) מוסיפה כי יהודי שהמיר דתו לאסלאם ושמו כעב אלאחבאר (כלומר כעב החכם, כלשון "חבר" בתלמוד) יעץ לחליף עומר להקים את בית התפילה צפונה מן הסלע, היא אבן השתיה, אך החליף סירב, כי ראה בכך כוונה יהודית כמוסה להביא כל מתפלל מוסלמי המכוון כלפי מכה להשתחוות גם לפני אבן השתיה. לפי אלטברי¹ אף אמר החליף עומר לכעב במפורש רש: "באללה יא כעב, בלבבך עדיין יהודי אתה,

¹ ספר תולדות הנביאים והמלכים, בהוצאת De Goeje חלק א', כרך ה', ע' 2408.
² ראה יהודה אבן שמואל, מדרשי גאולה (ירושלים תשי"ד) ע' 189, ועיין שם המבוא והספר כולו ע' 102-198.

¹ עיין בספרו הגדול: "תאריח אלרסל ואלמלוכ",

נסיון נועז זה ליצור מוסד מקביל ומתחרה לכע-בה, ועל-כן מטילים היום חוקרים רבים (ובראשם מורי ורבי ש.ד. גויטיין) ספק רב באמיתות הספור³. לפי גויטיין לא היו הסיבות שהביאו את עבד אל-מלכ להקמת "כפת הסלע" פוליטיות דוקא, אלא סיבות דתיות מובהקות, ומשגי סוגים: (א.) התגברות הילת הקדושה שהקיפה את א"י בכלל ואת ירושלים בפרט באסלאם ובמיוחד בחוגים חסידיים (שהיו מושפעים אולי במיוחד מחוגים נזיריים נוצריים) שהרבו בעלייה לרגל לארץ-ישראל, ראו בשהייה בה מעשה מצווה וטענו שכל פירותיה "חלאל", היינו כשרים למהדרין ונקיים מ"ספק חמסין וגזלות"⁴; (ב) הנסיון להתחרות בכנסיות הנוצריות המפוארות, שנראו כעין השפלה לאסלאם הכובש, ואף לעלות עליהן בתפארת הבניין. עדות מסייעת להנחה זו אפשר למצוא בפסוקים המקשטים את כיפת הסלע מבפנים ובהם דברי פולמוס אנטי נוצריים. (הפסוק על ה"אסרא" המשמש בסיס לקדושת ירושלים באסלאם, מתוך סורה י"ז, ראה להלן, איננו מצוי בכיפת הסלע!) ואכן עבד אל-מלכ הצליח במאמציו ומקדש כיפת הסלע שהקים, כנראה בעזרת מומחים מביונטיון ומארצות אחרות שמחוץ לתחומי האסלאם, היה לתפארת לאסלאם⁵.

לא ברור אם עבד אל-מלכ עצמו או (כמתקבל

אלמאמון — אלא שלא טרח לשנות גם את שנת הבנייה! הדעות חלוקות על נסיבות הקמתו של בניין זה. זמן רב שררה במחקר הדעה, שהחזיק בה גדול חוקרי האסלאם, גולדציהר, כי עבד אל-מלכ נתכוון בכך ליצירת מקום עלייה לרגל שיהיה מקביל ומתחרה לכעבה במכה, שהיתה אז בידי מורד מסוכן בשם עבדאללה בן אלזוביר — בין שהחליף עבד אל-מלכ לא רצה שנתנינו יעלו לרגל לאיזור המרד, ובין שעבדאללה בן אלזוביר הוא שאסר על נתניי האומיים, שבהם מרד, לבוא למכה ולקיים שם דיני העלייה לרגל. מסופר כי עבד אל-מלכ לא הסתפק בהקמת מקדש "כפת הסלע" המפואר, אלא אף גייס לצרכיו מוסרי מסורות (חדית') מפי הנביא כביכול, ובמיוחד את אבן שהאב אלזוהרי (שהיה עוד נער רך בשנים ועל-כן לא יכול כלל להיענות לבקשת החליף האומיי), שיפצו אימרת-חדות מפי הנביא, כביכול, בשבח התפילה בירושלים, במיוחד על הר הבית ובכיפת הסלע. המפורסמת שבהן היא מפי אבו הורירה, שרבים מטילים ספק במהימנותו כמוסר מסורות, אך גם מפי אחרים, וזה לשונה: "אין לעלות לרגל (כל-שונו: אין לקשור את האוכפים) אלא לשלושה מסגדים: מסגדי זה (באל-מדינה) והמסגד הקדוש (במכה) והמסגד בירושלים". מסורת זו ורבות כיצא בה נפוצו בספרות ימי הביניים המוסלמית בעשרות נוסחאות ואף היום מרבים להביא מהן, ובגללן נקראים ירושלים והר הבית גם בשם: "ת'אלת' אלמסג'ד" — השלישי במסגדים. יש מספרים שבאותם ימים ניסה עבד אל-מלכ גם לטפח פולחן בהר הבית במקביל לפולחן הכעבה, כגון "טואף", הקפת הסלע מימין לשמאל (להיפך מן הנהוג בהקפת הכעבה), ועוד מנהגים, שנחשבו לחידושים אסורים בדת ("בדעה").

אך נראה שכל המסורות הללו אינם אלא פרי המצאתו המגמתית (האנטי-אומיית) של היסטוריון שיעי בן המאה התשיעית לספירה ושמו אלי-עקובי, שבעקבותיו הלכו כמה הסטוריוגרפים מוסלמים ואף בינוניים. אולם רוב ההסטוריוגראפים המוסלמים הנודעים אינם מוסרים כלל על

³ עיין ש.ד. גויטיין "קדושתה של א"י בחסידות ה-מוסלמית" ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, י"ב, תש"ו ע' 120-126. המאמר הופיע בתרגום אנגלי ובהרחבה רבה בקובץ מחקרים מאת ש.ד. גויטיין בשם S. D. Goitein, Studies in Islamic History and Institutions, Leiden 1966. עיין גם — W. Caskel, Der Felsendom u. die Wahlfahrt, Koeln 1963. S. D. Goitein, The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock, Jaos 70, 1950, pp.104-108

⁴ סיפורים רבים מן הספרות החסידית והעממית המוסלמית על נושא זה מביא השופט הירושלמי, מוג'יר אלדין אלחנבל, בן המאה הט"ו, בספרו על תולדות ירושלים וחברון. ראה גם במאמריו הנ"ל של ש.ד. גויטיין.

⁵ עיין O. Grabar, The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem, Ars Orientalis III 1959, pp. 33-62. בתיאור היסודות האמנותיים של כיפת הסלע עסקו חוקרים רבים ובראשם ק. קרוול ומרגריט ון-ברשם.

מוחמד בדרך כלל לתקופת ילדותו הקדומה, כש-
היה כבן שלוש⁶.

אם אמנם מתאר פסוק זה חוויה אפוקליפטית של מוחמד אפשר שבמקורו נתפרש הביטוי "אלמסג'ד אל־אקצא", המסגד הקיצון, כבית תפילה שמימי כביכול (ובוודאי שלא היתה הכוונה למסגד שהוקם בירושלים רק בתקופת האומיים, ושנקרא בשם זה על שום הזיהוי שנשתגר בספרות החדית' ובפירושי הקוראן בין ביטוי זה לירושלים). בלא הצלחה ניסה המזרחן אלפרד גויום למצוא מקום מתאים לביטוי זה בסביבות מכה (ג'עראנה), ויש הוקרים הסוברים כי עוד במקורו רומז הפסוק הקוראני על ירושלים ועל א"י, שתורה בקוראן גם במקומות אחרים בדומה לנאמר כאן "אשר ברכנו את סביבתו" (ראה סורה כ"א פסוק ע"א). על-כן שיער יוסף הורוביץ, שהכוונה היא לבית-תפילה שמימי ולירושלים כאחד — "לירושלים של מעלה". לדעתו יש להבין כך את דברי מפרשי הקוראן הראשונים, שמסכימים בדרך כלל ש"אלמסג'ד אל־אקצא" פירושו "בית אלמק-דס", היינו ירושלים, אלא שכוונתם היתה, לדעתו, לירושלים של מעלה⁷. ברבות הימים נתערב בו המושגים, וה"מסגד הקיצון" שבירושלים של מעלה הובן כמצוי בירושלים של מטה, זו שבא"י, ועל-כן נקרא המסגד שהוקם על-ידי האומיים בהר הבית בשם זה.

הרי לנו תוספת עדות לעובדה הידועה, שלא תמיד יש לעובדות ולמשמעות המקורית של פסוק או

יותר על הדעת) אלוליד בנו אחריו הוא שתקים את הבניין השני בהר הבית הידוע בשם "אל-מסג'ד אל־אקצא", שנבנה כנראה על יסודותיה של כנסייה קדומה. אבל אין ספק ששני הבניינים היו לצמד בלתי נפרד (אף שיש מסורות על תחרות ביניהם כפי שסופר על מסגדי מכה ומדינה). בנין כיפת הסלע בא כביכול לשמור ולפאר את הסלע הקדוש שביסודו, ובו יכול המאמין, כמובן, להתפלל גם תפילה יחיד, ואלו הבניין השני משמש מסגד, מקום תפילה, במיוחד לתפילה בצייבור ביום ששי (ועל-כן הוא נקרא "גיאמ-ע"), המלווה את הראשון.

"אסרא" ו"מעראג"

הקמתם של כיפת הסלע ומסגד אל-אקצא, וב-עיקר שמו של המסגד השני, מעידים שבינתיים התפתחה באסלאם מסורת נוספת על קדושת ירושלים, אשר שלא נתגבשה עדיין, אך היא שתהיה למפורסמת במסורות על קדושת ירושלים באסלאם. מסורת זאת קושרת את קדושת העיר בפסוק הראשון של סורה י"ז ("סורת אל־אסרא" או "סורת בני אסראיל") וזה לשונו: "השבח לאללה אשר הסיע את עבדו-בלילה ("אסרא") מן המסגד הקדוש (שבמכה) למסגד הרחוק ביותר ("אלמסג'ד אל־אקצא"), אשר ברכנו את סביבתו, כדי להראות לו (אות) מאותותינו כי (אללה) הוא השומע והרואה".

פסוק זה, כפסוקים אחרים בקוראן, אפשר רומז במקורו על חוויה ההקדשה של הנביא מוחמד — מעין החזיונות האפוקליפטיים שהיו שכחים בספרות היהודית והנוצרית במאות הראשונות לספירה. בעקבות כמה מקורות קדומים יש קושרים לחוויה זו גם סיפור הקדשה אחר של מוחמד, שאינו מצוי בקוראן, אם-כי הפרשנות המאוחרת קושרת אותו לפסוק הראשון של סורה צ"ד. הוא הוא הסיפור הידוע על הבקעת חזהו של מוחמד וטיהור לבבו בשלג על-ידי שני מלאכים, אך סיפור זה הופרד מסיפור ה"אסרא" וה"מעראג" והועתק בספרי הביוגרפיות של

⁶ ראה למשל, B. Schrieke, Die Himmelfahrt Muhammads, Der Islam, VI, 1916, pp. 1-30 ספרות המחקר על נושא זה ענפה ביותר. לענין התפתחות ספרות האגדה והפלא סביב אישיותו של מוחמד עיין במיוחד בספרו של Tor Andrae, Die Person Muhammads in Lehre u. Glauben seiner Gemeinde (Stockholm 1917)

⁷ עיין באנציקלופדיה האסלאמית ערכים "אסרא" ו"מעראג". הערך האחרון נכתב במהדורה הראשונה של האנציקלופדיה על-ידי יוסף הורוביץ, שפירסם עוד מאמרים על נושא זה בספרות המקצועית. מתוך הספרות המקצועית הרחבה על נושא זה ראויים לציון מיוחד מחקריו של גיאוד וידנגרן משנות החמישים, המנסים לבדוק את סיפורי ה"מעראג" על רקע רחב יותר של חקר משווה של דתות.

מספר מוחמד מה שראה ברקיעים, שם פגש מל-אכים שונים ורבים מגביאי האסלאם כגון יוחנן המטביל, ישו, אברהם (עמו אף התפלל), דוד ושלמה, יוסף ואחרים. לאחר שראה גם את המת-ענים בייסורי עונשיהם, הגיע לכסא הכבוד, אשר ממנו הוסרו למענו אלפי מסכות האש המקיפות אותו. אז זכה לדבר פנים אל פנים עם אלה ו- לשמוע מפיו את יסודות בשורת האסלאם. באמי-רת "נשמע ונעשה" חוזר מוחמד ממרומים כשהוא מקבל על עצמו לקיים עם מאמיניו גם מצוות עשה של חמישים תפילות ביום. רק בהשפעת משה הוא מבקש פעמים אחדות מאללה הקלה בענין זה עד שנקבעות חמש תפילות-חובה ביום. לאחר שגבריאיל מראה למוחמד גם את גן-העדן לפרטיו מחזיר הוא אותו למיטתו במכה בשלום ואף מבטיחו שגם אם לא יאמינו במסעו המופלא הזה כל שומעיו — יאמין אבו בכר באמיתות ספורו. ו- כך היה. על-כן זכה אבו-בכר, החליף הראשון באסלאם לאחר מות מוחמד, בכינוי "אלצדיק", כלומר המאמין בדברי הנביא שהם אמת.

אכן הראשונים לא אבו לקבל סיפור זה כלל. אפילו לאחר שעמד מוחמד בבחינת מהימנות ו- תיאר את מראה ירושלים כפי שראה אותה במ-סעו, רק מעטים היו מוכנים לקבל סיפור זה ולא כפשוטו אלא בצורת חלום שבו הראה המלאך גבריאיל למוחמד את ירושלים הרחוקה. בדורות הבאים עוד החזיקו תיאולוגים שכלתניים בתפי-סה זו, אך ללא הצלחה. אחד מעיקרי האמונה באסלאם מאז ועד היום הוא שמוחמד עלה בגופו השמימה, ושעלייה זו אירעה בהר הבית, מעל הסלע; "אלמעראג' חק" (סיפור המעראג' הוא אמת לאמיתה). בדורות אחרונים העזו רק מעטים לכפור באמיתות הסיפור, שפירנס את האסלאם במוטיבים של נס ופלא. היו שביקשו לבאר על דרך האליגוריה המיסטית, כמשל לעלייתו הרוח-נית של מוחמד; והיו שניסו אפילו ללגלג עליו בפרהסיה, כגון המשורר העיוור אבו אלעלא אל-מערי, בן המאה הי"א, שהיה קרוב לכפירה ב-תחומים שונים. ואולם הסיפור השתרש בלב ה-מוסלמים (ואף השפיע מחוץ לאסלאם, כגון על

מונה חשיבות מכרעת בתולדות הדת. בתורה ש-בעל'פה באסלאם, בפרשנות הקוראן, בביוגרא-פיות של הנביא ואפילו בנוסח עיקרי האמונה האסלאמיים, נתגבשה עד-מהרה האמונה כי הפ-סוק הראשון בסורה י"ז רומז לירושלים של מטה וקושר אותה למאורע מסויים בחיי הנביא שאירע זמן קצר לפני הגירתו ממכה למדינה. פרטי פר-שה זו סופרו בהרחבה מדור לדור, אם כי הושמו תמיד בפי בני דורו של הנביא, כשהראשונים ממעטים מתוך זהירות והאחרונים מוסיפים פר-טים מפרי דמיונם ומספקים על ידי כך את הצטר-כות ההמונים לסיפורי פלאות שנתרחשו לנביא המחוקק. בסיפור זה נתמזגו פרשיות שונות — של מסע לילי ("אסרא") והעליה לשמים ("מע-ראג'"), ונוספו לו מוטיבים אגדיים מן המצויים בדתות שונות, כגון המוטיבים של בהמת פלא וביקור בעולמות עליונים.

וזה עיקר הסיפור: באחד הלילות בא המלאך גבריאיל לבית אם האני, אשת מוחמד, במכה וה-עיר את מוחמד. הוא ציווה עליו ללבוש את בגדיו ולרכב עמו על בהמת הפלא "אלבוראק" (אולי מ-לשון ברקא, ברק — בהמה צחורה כחמורו של משיח!). בהמה זו שונה היתה מכל הבהמות, "יו-תר מחמור ופחות מפרד", ראשה ראש אדם וגו-פה גוף של סוס, עיניה ככוכבים מאירים, רעמתה כמעשה מקשה של אבני חן וכו'. (בדורות מאוחרים הוסיפו לתיאורה גם זנב כשל טווס וכנ-פים כשל נשר, ובמיניאטורות פרסיות רבות כך צוירה דמותה). לאחר מסע פלאות קצר הגיע מוח-מד על בהמתו בעקבות המלאך גבריאיל לירוש-לים. לפי מסורות מאוחרות קשר את בהמתו ה-מופלאה בטבעת המיועדת לבהמות הנביאים ש-היתה תקועה בכותל המערבי. על-כן נקרא הכותל עד היום בערבית "אלבוראק". מסורות אחרות מ-ספרות שהבהמה המופלאה השתתפה אף היא ב-סיור השמימי ורק הקדומות שבמסורות אינן נוג-עות בנקודה זו כלל. על גבי הסלע, אבן השתייה, מצא מוחמד סולם מופלא ("מעראג'") עשוי זהב וכסף ואבנים טובות ובו עלה עד אשר הטיסו גב-ריאל עמו אל הרקיעים העליונים. מכאן ואילך

הדין (ועל כן מבקשים מוסלמים רבים להקבר בקרבת מקום ויש מסורות שאפילו מוחמד ביקש זאת). ואף זו: איזור הר הבית יהיה חלק מגן העדן לעתיד לבוא; כאן טבור העולם וכאן מת-חת לסלע, מתאספות כל הנשמות אחר מיתתן.⁸ בעולם האמונה והאגדה העממית באסלאם ניה כרת מעתה בימה חדשה. מראשיתו ניסה האסלאם לשוות למכה מעמד עליון, בדומה לירושלים ביהדות, ולשם כך העתיק לחצי האי ערב, ובמיוחד למכה, מכלול סיפורים מן התורה והאגדה היהודית וזמן המקורות הנוצריים (ביחוד סיפורים על אברהם, הגר וישמעאל, וכן מקום העקידה, באר לחי רואי וכו'). מסורות על ירושלים כמרכז העור-לם, כמקום בריאתו של אדם הראשון, נאמרו גם על הכעבה. גם הכעבה מצויה כנגד מקדש של מעלה ("אלבית אלמעמור"), ויש אומרים שאב-ניה נחצבו מהר הזיתים, ועוד. והנה אנו מוצאים תהליך הפוך, וירושלים מסתייעת לחיזוק קדוש-תה בדימויים הלקוחים מקדושת הכעבה, ממכה וממוחמד. נעשה אפילו נסיון לקשור אותן זו לזו ככלה (הכעבה) הבאה אל חתנה (הסלע) לפני יום הדין הגדול והגורא... הנה כי כן שתי הערים קשורות עתה באסלאם בתולדות הנביא המייסד, באסכאטולוגיה ובקוסמולוגיה כאחד.⁹

אכן אין להתעלם גם מן היסודות האליליים הנעוצים בהערצת סלע-ענק זה המצוי בכפת הסלע, שהוא לפי מסורתנו אבן השתייה, המקום שעמדו עליו הארון והלוחות, האבן שעליה חלם יעקב, האבן "שממנה השתת העולם" וכו'. הערצה זו מקורה בפולחן-אבנים קדום, ועל כך מעיד

דאנטה, ועמו נקבעה קדושת ירושלים באסלאם, כשהוא משמש לה ביסוס היסטורי ותיאולוגי כאחד. ביום הכ"ז לחודש רג'ב, הוא החודש השביעי בלוח השנה המוסלמית, אף נקבע חג שבו נערכת תפילה מיוחדת לזכר המאורע. יום זה נקבע, כנראה שלא במודע, משום שדבקה בו קדושה אלילית מימות ה"ג'אהליה", תקופת הבערות שקדמה להופעת מוחמד בחצי האי-ערב. (במסורת קדומות על ה"מעראג" אנו מוצאים תאריכים שונים לגמרי למאורע זה).

ירושלים ומכה: מוטיבים עממיים ואליליים

עתה נפתחו מסלולים חדשים ורחבים להערצת ירושלים באסלאם ונוסף רובד חדש, בעיקרו אלי-לי, ליסוד המונותאיסטי הראשון של קדושתה. כך, למשל, תפס הסלע הגדול, אבן השתייה לפי מסורתנו, מקום מרכזי יותר ויותר באמונה על קדושת ירושלים, ועל-כן נבנתה עליו גם כיפת הסלע. תחילה קשרו אותו בסיפור ה"מעראג" בלבד, שהרי מכאן עלה מוחמד למרום, כישו בשעתו (ובוודאי השפיעו הסיפורים הנוצריים על סיפורי ה"מעראג" באסלאם). לימים התחילו מרים אים בסלע עקבות כף רגלו של מוחמד, ואחר-כך גם סימן אוכפו, ואפילו את המקום שבו לחץ ה-מלאך גבריאל בידו על האבן וריקעה לפני מוחמד. (בניגוד למסורות קדומות על עלייתו של מוחמד ממקום סמוך לכפת הסלע ולא מן הסלע עצמו.)

האגדות העממיות על הסלע וקדושתו באסלאם נתגלגלו עתה, בהשפעת המסורות היהודיות והנוצריות, אל אברהם והעקידה (ומראים גם את כף רגלו של זה בהר הבית), אל מלכי צדק מלך שלם, אל יעקב (הסולם), אל דוד ושלמה ועוד ועוד. התחילו מראים בהר הבית גם את מקום תפילתם של מרים אם ישו, את עריסתו של ישו וכסאו, את מקום עלייתו לשמים וכו'. לפי המסורת האסלאמית, זהו גם מקום תפילתם של המלאכים, ואחד מן המקומות המשוערים לנחיתתה של תיבת נוח אחר המבול. בהשפעת היהדות נפוצה המסורת, שכאן מקום תחיית המתים ויום

⁸ חומר רב מסוג זה נאסף בספרם של R. Kriss— H. Kriss, Heinrich, Volksglaube im Bereich des Islam I, Wiesbaden 1960 p. 137 ff. ראה גם ח.ז. הירשברג — מקומה של ירושלים בעור-לם המוסלמי, בתוך: ירושלים, מחקרי ארץ-ישראל, בעריכת מ. איש שלום, מ. בניהו, ע. שוחט, כרך ב', ירושלים, תשכ"ט, ע' ג"ה-ס'.

⁹ על צמיחת אגדות אלה ורבות אחרות הקשורות לא רק בכיפת הסלע אלא במקומות שונים בהר הבית וסביבו ראה גם H. Busse, The Sanctity of Jerusalem in Islam — Judaism XVII, 1968, pp. 441-468 העוסק בקצרה גם בתולדות העיר וביחסה למכה ואל מדינה.

באלמדינה מאלף תפילות בכל מקום אחר פרט למכה¹⁰. מרובים הסיפורים על אנשים שנדרו להתפלל בירושלים או לעלות לרגל אליה, והנביא או אשתו מימונה או עומר בן אלחטאב, העתיד להיות החליף השני באסלאם, מניאים אנשים אלה מלקיים את נדריהם ומייעצים להם להתפלל במקום זאת במכה או במדינה. עומר אף היכה בשוט, לפי המסופר, שני אנשים שחזרו מירושלים, באמרו: "האין לכם כעבה לעלות לרגל אליה...". ואולם מסורות אלה לא נכללו בקובצי התורה שבעל-פה המקובלים כמהימנים באסלאם. בהם מופיעה ירושלים כמקום השלישי בקדושתו, ואף למעלה מזה. על כך מעידות אמרות כגון אלו: "טובה תפילה באלמדינה מאלף תפילות בכל מקום אחר פרט ל(תפילה במסגד) אלאקצא", או "חמש תפילות בירושלים מטהרות את המת-פלל מחטאיו (וישוב להיות טהור) כביום היוולדו". אמרות רבות מדברות בשבח קיום המצוות בירושלים ובאיסור (ויש אומרים, באי-האפשרות) לחטוא בה. (חומר רב מסוג זה נאסף בספרו של מוג'יר אלדין אלחנבלי הנזכר בהערה 4).

עם כל זאת, כשבא המשפטן המוסלמי אלמ-אורדי, בן המאה הי"א, בספרו הידוע "דיני השל-ון (אלאחכאם אלסלטאניה)", לחלק את הארצות שבהן שולט האסלאם ("דאר אלאסלאם" בניגוד ל"דאר אלהרב") לשלושה סוגים, מצויה מכה ב-מקום הראשון, אלמדינה במקום שני אך מיוחד (אלחג'אז), ואלו ירושלים אינה נזכרת כלל ב-הקשר זה, בהיותה מובלעת כחלק טבעי בשאר ארצות האסלאם ("בלאד אלאסלאם"), ללא סייגים וחוקים מיוחדים. (במכה, למשל, ובמידה פחותה גם באלמדינה, אסור לשפוך דם, לצוד ציד, לכרות עצים וכו', ואסור ללא מוסלם להמצא שם)¹¹.

¹⁰ אמרות אלה ועוד רבות חוברו במיוחד כנגד ה"חדית' הג'ל, המעמיד את ירושלים במקום השלישי ליד מכה ואלמדינה או אחרת, ועיין על כך — M. S. Kister — "You shall only set out for three Mosques", A study of an Early Tradition, Museon 1969, pp. 173-196

¹¹ ראוי להעיר כאן שמשפטן לבנוני ידוע בן ימינו

גם זיהוי המקום עם גורן ארונה היבוסי, עובד האלילים. כבר העיר במאה הקודמת ארנסט רנאן, כי האנושות מתפללת תמיד באותם מקומות, ורק ההסברים לקדושתם של המקומות משתנים בכל דור ובכל דת. לזאת אפשר להוסיף כי האנושות מתפללת תמיד גם באותם מועדים, ורק ההסבר למועד התפילה משתנה. (כחג ה"מעראג'" החל ב-כ"ז בחודש רג'ב, שהיה יום אלילי מקודש במכה). והרי זה כוחן של דתות מונותאיסטיות כיהדות וכאסלאם, שידעו לקלוט יסודות אליליים אלה ול-עבדם ברוח מונותאיסטית מובהקת. אך המון ה-עם, שלא יכול לעמוד בדרישותיה של דת מונותאיסטית צרופה כמו היהדות או האסלאם, המשיך עתה את פולחן האבנים, המעינות, העצים והקב-רים הקדושים, בלבוש מונותאיסטי על-ידי קי-שור הפאטישים למאורעות מחיי הנביא המייסד ושאר קדושים. וכרוך בכך גם פולחן הרליקויה לסוגיה, כגון השערות מזקנו של מוחמד, השמורות בארון קטן בצד הדרומי-מערבי של הסלע (זמן-מה הראו שם אפילו את קרני האיל מעקידת יצחק בצד אוצרות קדומים של מלכי פרס ועוד).

ההתנגדות לקדושת ירושלים

הזכרתי שהיתה גם התנגדות לקדושת ירושלים באסלאם, מראשיתו ועד ימינו, אך התנגדות זו מעולם לא היתה חזקה, ואף שיסודותיה היו דתיים טהורים לא יכלה לעמוד בפני זרמים אדירים של השפעות יהודיות ונוצריות, ושל הע-רצה עממית ושל סיפורי נפלאות מחיי הנביא. מתנגדי ירושלים חשו ואף אמרו במפורש שקדו-שתה של ירושלים היא כנטע זר באסלאם ואינה אלא "חיקוי מעשיהם של יהודים" ("משאבתהן לליהוד"), ושיש בה משום ערעור מעמדן הייחודי של מכה ומדינה באסלאם, ובמיוחד כמובן של מכה.

התנגדות זו באה על ביטויה בעשרות מסורות קדומות מפי הנביא כביכול, שתכליתן לטשטש או לצמצם את קדושתה של ירושלים באס-לאם כגון: "יש לעלות לרגל אל שני מסגדים בלבד, אל מכה ואל מדינה" או "טובה תפילה

גיש את אופיה המוסלמי של העיר¹³. אף על פי כן עוד הוחזרה בשנת 1229 ירושלים (ומר-צון!), יחד עם חלקים מהגליל, לידי הצלבנים, אם כי ללא שליטה בהר הבית¹⁴.

מעמד ירושלים באסלאם היום

חזיון דומה אנו רואים גם בימינו, שהרי האס-לאם לא הבדיל מעולם בין דת למדינה, ומאורעות פוליטיים היו תמיד בעלי משמעות דתית למאמי-ניו כשם שערכים דתיים מתגבשים בו באידיאו-לוגיה של תנועות מדיניות.

ירושלים, אשר עם כל קדושתה המוצהרת ב-אסלאם, היתה חרבה ועזובה במאה התשע-עשרה, חזרה לעורר תשומת לבם של חכמי הדת והפול-יטיקאים הערבים משנות העשרים ואילך, נוכח מעמדה המיוחד (והכותל המערבי בכלל זה) בעיני המתישבים היהודים. הוקמו ועדות שונות להגנת הכותל מפני היהודים, המבקשים לגולו תוך שינוי ה"סטטוס קוו" בו — והמפ-תי האג'אמיני אלחוסייני, התבלט בפעילותו בענין זה. הוא הפיץ ברחבי העולם הערבי תמונה של כיפת הסלע ודגל עם מגן דוד מתנוסס עליו (כנראה היתה זו תמונה שהפיצה ישיבת "תורת חיים" בסוף המאה הי"ט לצורך איסוף כספים בגולה). זו היתה לדידו ראייה על כוונות היהודים לחזור ולהשתלט על הר הבית ולהקים בו מחדש את בית המקדש¹⁵.

בשנים האחרונות לפני מלחמת יוני 1967 נש-מעו שוב בארצות ערב דעות, כי שכנות ישראל

גם בראשית המאה הי"ד קם הוגה גדול לאס-לאם בשם תקי אלדין בן תימיה (מת בשנת 1328), שיצא במפורש, אך בלי הצלחה, נגד קדו-שת ירושלים באסלאם, אגב נסיונו הכללי לטהר את האסלאם מספחים זרים שעיוותו דמותו ה-קדומה בטהרתה. ירושלים כבר היתה אז לחלק בלתי נפרד ממסורת האסלאם, ולא מעט תרמו לכך גם הסכנות שארבו לה ולכל א"י ("אלשאם") במרוצת הדורות. בתחילה היתה ארץ-ישראל ב-תונה לאיום מתמיד מצד ביוזנטיון השכנה, ולי-מים באו מסעי הצלב והגשימו את האיום הנוצרי למעשה. הכיבוש הצלבני (1099) והפיכת כיפת הסלע לכנסיה נוצרית גרם, אמנם כעבור זמן גי-כר, לחכמי הדת המוסלמים שיעוררו למלחמת מצווה כדי לכבוש את ירושלים חזרה מידי הכופ-רים¹². אגב כך טופחה הספרות בשבחה של ירושלים ("פצ'איל אלקדס"), שהיתה אמנם מצו-יה גם קודם לכן כחלק מן הספרות בשבחן של ערים שונות. לאחר כיבושה של ירושלים מחדש, על-ידי המוסלמים בהנהגת צלאח אלדין (1187), ובמיוחד מן המאה י"ג ואילך, באה בנייה מרובה בסביבות הר הבית ובעיר בכלל, כנראה כדי להד-

הסתמך על אלמאורדי בהרצאתו לפני האקדמיה הבין-לאומית למשפט בהאג בשנת 1966. אף שסטה מדברי אלמאורדי בפרטים רבים וגם שבישם לא פעם — הלך בעקבותיו בעניין ירושלים ולא הוכי-רה בין המקומות הקדושים לאסלאם. ראה S. Mahmassani, *The Principles of International Law in the Light of Islamic Doctrine*, RADI, Academy of International Law, T 117, Leiden 1967, pp. 250-251.

תודה נתונה לפרופ' ג. פינברג שהסב תשומת לבי לפרט זה. עיין גם — N. Feinberg, *The Arab-Israel Conflict in International Law, A critical Analysis of the Colloquium of Arab Jurists in Algiers*, Jerusalem, 1970, p. 110

¹² עיין ע. סיון — אידיאולוגיה של ג'האד בתקופת מסעי הצלב בתוך "מלחמת קודש ומארטרולוגיה בתולדות ישראל ובתולדות העמים" קובץ הרצאות שהושמעו בכינוס האחד-עשר לעיון בהיסטוריה, ירושלים תשכ"ח, ע' 107-119. ראה גם — E. Sivan, *Le Caractère Sacré de Jerusalem dans L'Islam, aux XIIe-XIIIe Siècle*, Studia Islamica 28, 1967, p. 149-182

¹³ ראה — א. אשתור, ירושלים בימי הביניים המאוחרים בתוך: ירושלים, מחקרי ארץ-ישראל, כרך ה', ירושלים תשט"ו, ע' ע"א-קט"ו, וכן: ספר ערבי על שבחי ירושלים, תרביץ, תשכ"א, ע' 209-214. על ירושלים עד תקופת מסעי הצלב עיין במאמרו של ש.ד. גויטיין — ירושלים בתקופה הרבנית (638-1039) בתוך: ירושלים, מחקרי ארץ-ישראל, כרך ד', ירושלים תשי"ג, ע' פ"ב-ק"ג.
¹⁴ עיין. למשל. ע. סיון "המזרח התיכון בתקופת מסעי הצלב" בתוך: ח. לצרוסייפה (עורכת) "פרקים בתולדות הערבים והאסלאם" (מהדורה ג') ע' 254.
¹⁵ ראה י. פורת — צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1918-1929, ירושלים 1971.

הפוליטיות, ואפילו בכוח מקרים גרידא (והדליקה במסגד אלאקצה תוכיה). כאמור, אין כל הבחנה בין התחום המדיני לתחום הדתי בתפיסת האסלאם.

לפיכך נראה שעלינו להשלים עם העובדה, כי כשם שירושלים קדושה לנו ומאותה סיבה דוקא — היא קדושה גם למוסלמים. באופן עקרוני, אם כי לא למעשה, מודים גם כיום המוסלמים שירושלים קדושה לא רק להם אלא גם בעיני מיליוני מאמינים מבני כל שלוש הדתות המונותאיסטיות. על-ידי יעדו דבריו של פרשן קוראן מודרני, הסופר סיד קוטב, הוגה קיצוני בדיעותיו הדתיות, איש "האחים המוסלמים" שהוצא להורג במצרים בשנת 1966. ב"פירושו לפסוק הראשון בסורה י"ז הוא כותב את הדברים הבאים: "והמסע (של הנביא) ממכה לירושלים קושר את (שלוש) אמונות היחוד הגדולות זו לזו למן אברהם וישמעאל ועד חותם הנביאים (מוחמד). הוא קושר את המקומות הקדושים לכל הדתות המונותאיסטיות זו בזו וכי אילו מכריו מוחמד, אחרון הנביאים, במסעו הקדום מופלא הזה (ממכה לירושלים) על קדשי הנביאים שקדמו לו ועל כך שבשורתו כוללת אותם בתוכה וקושרת עצמה בהן. שכן מסע זה רומז אל דברים שמעבר לגבולות הזמן והמקום... והוא מקיף תחומים רחבים יותר מכל תחומי הזמן והמקום ומכיל בקרבו משמעויות עמוקות יותר מאלה הנראות לעין בעת הקריאה הראשונה של הפסוק"¹⁸.

Juynboll, *Authenticity of the Tradition Literature. Discussions in Modern Egypt*, Leiden, 1969

¹⁸ ראה פירושו הגדול "פי ט'אל אלקוראן" (בצל הקוראן) כרך 15 ע' 12.

לעיר העתיקה יש בה סכנה להר הבית המקודש למוסלמים. עכשיו שירושלים נתונה לשלטון ישראלי, מצויים חכמי דת מוסלמים קיצוניים, הטוענים שפנינו מועדות גם לכיבוש מכה ואלמדינה ולחידוש הישוב היהודי בחג'אז¹⁶. ואירוב רוב חכמי הדת בוכים על נפילת ירושלים לידי הכופרים וחוזרים ומעלים, כפי שקרה אחרי מסעי הצלב, את קדושתה של העיר וגודל חשיבותה במסורת המוסלמית. האוניברסיטה הדתית הגדולה לא אלאזהר בקהיר פעילה מאד בפירסומים מסוג זה. אף על פי כן נשמעים גם בימינו קולות נגד הערצת ירושלים באסלאם, שאינה אלא חיקוי ליהודים. כך, למשל, יוצא בימים אלה ממש ספר מצרי מודרני, הלוחם כאבן תימיה בשעתו, אך בכלים מודרניים יותר, לטיהור האסלאם מסיפתי דורות אחרונים, גם נגד קדושת מסגד אל-אקצא וטוען שמקורה של זו רק בחיקוי המסורת היהודית¹⁷.

אך קולו אינו אלא קול אחד ממעטים, שלא יוכלו למסורת שנתקדשה בדורות ושהיכתה שרים עמוקים בליבם של מיליוני מאמינים מוסלמים. מסורת זו עוד מתחזקת כעת בכוח הנסיבות

¹⁶ ראה ח. לצרוסייפה — "לחקר ספרי הלימוד הערביים" המזרח החדש, תשכ"ז ע' 219 וכן "היש מחשבה דתית חדשה בין חכמי אלאזהר כיום?" בתוך: "העלמא ובעיות דת באסלאם", ספר זכרון לא. הד ז"ל, ירושלים, תשל"א, סעיף אחרון.

¹⁷ אבו ריה — "אציא עלי אלסונה אלמחמדיה" ("אורות על המסורת מפי מוחמד"), קהיר מהדור רה ג', בלי ציון שנה, ע' 169. מובן, שאבו ריה מסתמך בדבריו על מסורות קדומות שנמסרו כדברי נביא האסלאם, חבריו ונשותיו, ואף על פי כן יש העוה רבה בדבריו. ספר זה ואחרים מפרי עטו הם חלק ממאמצי לבדוק את מהימנותה של ספרות המסורות שבעל-פה ולהעמידה ככל האפשר על בסיס היסטורי. עיין גם G.H.A.